

ΙΔΙΟΜΟΡΦΙΕΣ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗΣ ΠΤΥΧΗΣ ΤΟΥ ΚΥΠΡΙΑΚΟΥ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΜΙΑΣ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΚΗΣ ΔΟΜΗΣ ΤΗΣ ΚΥΠΡΙΑΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ *

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Β. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

Αναπληρωτής Καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου
στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

1. Το Σύνταγμα ως προϊόν της ιστορίας: Η ιδιομορφία του Κυπριακού Συντάγματος του 1960 και η προοπτική της Ομοσπονδίας.

1. Δεν πρόκειται να μιλήσω για τη συνταγματική δομή των ομοσπονδιακών κρατών ή για τη συνταγματική πτυχή του κυπριακού γενικότερα. Τέτοιες φιλοδοξίες δεν έχει η εισήγησή μου. Θα περιοριστώ σε ορισμένες παρατηρήσεις που συνδέονται με την αναζήτηση των συνταγματικών προϋποθέσεων μιας θιώσιμης ομοσπονδιακής δομής της Κυπριακής Δημοκρατίας¹: πρόκειται για ένα ενδεχόμενο που συζητείται ευρύτατα στο πλαίσιο των γνωστών πρωτοβουλιών του Γενικού Γραμματέα του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για επίλυση του κυπριακού προβλήματος (1). Αναγκαστική αφετηρία των παρατηρήσεων μου θα είναι οι ιδιομορφίες της συνταγματικής πτυχής του κυπριακού με συμβατικό σημείο εκκίνησης το Σύνταγμα της Κυπριακής Δημοκρατίας του 1960 και τις εμπειρίες με τις οποίες μας έχει — ως ένα βαθμό — εφοδιάσει η εφαρμογή του ή μάλλον η αδυναμία εφαρμογής του (2).

Πιστεύω άλλωστε ότι είναι σχεδόν αδύνατο να μιλήσει κανείς για τη συνταγματική δομή των ομοσπονδιακών κρατών σ' ένα θεωρητικό και σχετικά αφηρημένο επίπεδο, γιατί η προσέγγιση του θα ήταν αναγκαστικά περιγραφική: Η διεθνής κοινότητα μας προσφέρει μια τεράστια ποικιλία και πολυτυπία λύσεων² τα πάντα έχουν προβλεφθεί και τα πάντα έχουν περιληφθεί στα συνταγματικά κείμενα των διάφορων ομοσπονδιακών κρατών, ακριβώς επειδή η ομοσπονδιακή μορφή του κράτους, όπως και το σύνταγμα γενικότερα, δεν είναι προϊόν ενός νομικού δολονταρισμού. Δεν προέκυψε επειδή κάποιοι συντά-

* Το κείμενο αυτό αποδίδει την προφορική μου εισήγηση στο σεμινάριο που οργάνωσε το Κυπριακό Κέντρο Μελετών (ΚΥΚΕΜ) στη Λευκωσία στις 7, 8 και 9 Φεβρουαρίου 1986. Σεμινάριο με το ίδιο θέμα και με την ίδια καταβάση σύνθεση ομιλητών επαναλήφθηκε στη Λεμεσό στις 27 Νοεμβρίου 1988. Έχουν γίνει ελάχιστες μεταβολές στη ροή του προφορικού λόγου και έχει προστεθεί ο απολύτως αναγκαίος υπομνηματισμός.

πτες νομικών κειμένων πήραν τη σχετική πρωτοβουλία, αλλά είναι προϊόν της ιστορικής εξέλιξης του συγκεκριμένου ομοσπονδιακού κράτους και αποτυπώνει συνήθως πολιτισμικές, εθνολογικές ή γλωσσικές ιδιομορφίες και κάποια αντίστοιχη συνταγματική παράδοση (3).

2. Κι έτσι ξεκινάω την εισήγησή μου επαναλαμβάνοντας ορισμένες κοινότητες αλλά ελπίζω όχι άχρηστες παρατηρήσεις για την έννοια του συντάγματος

Το σύνταγμα λοιπόν είναι ένα προϊόν της ιστορίας. Είναι η νομική συμπύκνωση ενός συσχετισμού κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων (4). Ένα βασικό νομικό κείμενο στο οποίο περιέχονται σε γενικές γραμμές οι ρυθμίσεις που αφορούν τη συγκρότηση και τη λειτουργία της κρατικής εξουσίας. Κατά τον τρόπο αυτό το σύνταγμα αποκτά μια διπλή ιδιομορφία και μια διπλή σπουδαιότητα:

Π ρ ώ τ ο ν, γιατί ως νομικό κείμενο περιέχει κανόνες με τη μεγαλύτερη δυνατή νομική ισχύ, κανόνες που δρύνονται ταυτόχρονα στην κορυφή και στη βάση της έννομης τάξης ενός κράτους. Δ ε ύ τ ε ρ ο ν, το σύνταγμα έχει μια πολιτική και νομική ιδιομορφία γιατί το αντικείμενο των ρυθμίσεων του είναι η πολιτική εξουσία, η οργάνωση και άσκηση της εξουσίας και όλα αυτά μέσα στις λεπτές ισορροπίες ενός ομοσπονδιακού κράτους, αποκτούν μεγαλύτερη σημασία απ' ότι σ' ένα ενιαίο μη ομοσπονδιακό κράτος (5).

3. Υπό την έννοια αυτή τα συνταγματικά προβλήματα μιας μελλοντικής ομοσπονδιακής λύσης του κυπριακού δεν θα είναι προβλήματα πρωτογενή. Θα είναι πάντοτε προβλήματα δ ε υ τ ε ρ ο γ ε ν ή. Θα έλεγα, με κάποια τάση απλοустευσης, η οποία ελπίζω να μη οδηγήσει σε παρεξηγήσεις, ότι στα πλαίσια κάποιων διαδικασιών όπως αυτές που σχετίζονται με τη λύση του κυπριακού προβλήματος τα συνταγματικά προβλήματα είναι, από ένα σημείο και μετά, τεχνικά προβλήματα νομικής κωδικοποίησης πολιτικά συμφωνημένων ή ιστορικά επιβεβαιωμένων λύσεων. Είναι προβλήματα νομικής κωδικοποίησης του συσχετισμού των δυνάμεων. Χρησιμοποιώ τόποςμα αυτές τις έντονες και συνθηματικές διατυπώσεις για να υπογραμμίσω τις πραγματικές διαστάσεις των θεμάτων στα οποία αναφέρεται η παρούσα εισήγηση.

4. Από ένα σημείο και μετά όμως, τα συνταγματικά προβλήματα μπορούν να λειτουργήσουν — και έχουν πάρα πολύ συχνά λειτουργήσει — ως πρόσθετα, δευτερογενή και τεχνικά ενίοτε προβλήματα. Ως παράγοντες που γεννούν δυσλειτουργίες. Νομίζω μάλιστα ότι το πιο πρόσθετο και το πιο απτό παράδειγμα στην προκειμένη περίπτωση είναι η ίδια η ιστορική εμπειρία της συνταγματικής διεύθετης του κυπριακού: Το κυπριακό σύνταγμα του 1960.

5. Κι εδώ ακριβώς έγκειται η πρώτη συντριπτική ιδιομορφία του συνταγματικού προβλήματος της Κύπρου. Πηγάζει από το γεγονός πως το σύνταγμα του 1960 δεν ήταν προϊόν ενός εσωτερικού συσχετισμού κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων. Το συνταγματικό κείμενο του 1960 δεν συμπύκνωνε τους

συσχετισμούς που προέκυπταν από τη λειτουργία και τις αντιθέσεις της κυπριακής κοινωνίας, αλλά ήταν προϊόν ενός διεθνούς διακανονισμού. Ήταν η συμπύκνωση ενός συσχετισμού διεθνών δυνάμεων. Ήταν λοιπόν όχι ένα εσωτερικό ιστορικό προϊόν αλλά ένα διεθνοπολιτικό δημιούργημα (6). Γι' αυτό το λόγο, από το 1959 μέχρι σήμερα νομίζω ότι η συνταγματική πτυχή του κυπριακού είναι απλώς η μεταγραφή με όρους συνταγματικού δικαίου ενός προβλήματος διεθνών σχέσεων και διεθνούς δικαίου. Στο σύνταγμα της Κυπριακής Δημοκρατίας του 1960 βλέπουμε λοιπόν π ρ ώ τ ο ν τι σημαίνει ο θεωρητικός αφορισμός πως το σύνταγμα γενικά είναι συμπύκνωση ενός συσχετισμού, στην προκειμένη περίπτωση ενός διεθνούς συσχετισμού δυνάμεων. Και θ ε ρ ο ν, βλέπουμε σ' ένα από και συγκεκριμένο παράδειγμα τι σημαίνει η προηγούμενη θεωρητική μου παρατήρηση πως το σύνταγμα μπορεί να λειτουργήσει ως πηγή δευτερογενών τεχνικών προβλημάτων, ακριδώς όταν οι διατάξεις του δεν έχουν εκείνο το βαθμό ορθολογισμού και τυποποίησης που θα επιτρέψει την αποφυγή και όχι την επίταση και την επιδείνωση ενδεχομένων κρίσεων που παράγονται μέσα στην εξέλιξη της ιστορίας από τη διακύβανση του συσχετισμού των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων. Αρκεί εδώ να σημειώσουμε ότι το κυπριακό σύνταγμα του 1960 είναι το πιο α υ τ η ρ ό ευρωπαϊκό σύνταγμα: το σύνταγμα εκείνο που προέδλεπε τον πιο εκτεταμένο και λεπτομερή «σκληρό πυρήνα» μη υποκαείμενων σε αναθεώρηση διατάξεων (7) και κατά τον τρόπο αυτό μας έδινε ένα παράδειγμα αυτού που ένας Γερμανός θεωρητικός έχει ονομάσει «συνταγματική αλαζονεία» απέναντι στην ιστορία (8)· απέναντι μάλιστα σε μια ιστορία που στην περίπτωση της Κύπρου αποδείχθηκε ιδιαίτερα σκληρή (9).

7. Υπό την έννοια αυτή, μιλώντας για τις συνταγματικές προϋποθέσεις μιας διώσιμης, έστω ομοσπονδιακής, λύσης του κυπριακού, πρέπει να έχουμε πάντα υπόψη μας το βάρος της ιστορίας. Η συνταγματική ιστορία της Κύπρου (10) είναι δεδαυμένη. Κι αυτό είναι ένα πρώτο δεδομένο το οποίο δεν μπορούμε να αγνοούμε. Αφετηρία, συνεπώς, κάθε προβληματισμού πρέπει να είναι η συνταγματική ιστορία της Κυπριακής Δημοκρατίας, τα ιστορικά δεδομένα της λειτουργίας του κυπριακού συντάγματος από το 1960 μέχρι σήμερα.

8. Το επόμενο στοιχείο που μας επιτρέπει να κατανοήσουμε την έντονη και ιδιαίτερη, σημασία που είχε η συζήτηση για το σύνταγμα στην Κύπρο, είναι το γεγονός πως κάθε ομοσπονδιακό κράτος, ή —για να διατυπώσω τη φράση μου διαφορετικά— όλα τα ομοσπονδιακά κράτη, ανεξάρτητα από τις επιμέρους οργανωτικές τους διαφορές, έχουν ένα βασικό κοινό χαρακτηριστικό. Είναι το γεγονός πως το ομοσπονδιακό κράτος, ως σύνθετο κράτος, θεμελιώνει νομικά την υπόστασή και τη λειτουργία του σ' ένα σύνταγμα και όχι σε μια διεθνή σύμβαση. Και αυτή είναι η βασική διαφορά ανάμεσα στο ο-

μοσπονδιακό κράτος από τη μια μεριά και τη συνομοσπονδία ή την ομοσπονδία κρατών από την άλλη μεριά (11).

Αφού λοιπόν η πράξη γέννησης και το βασικό νομικό κείμενο που διέπει την οργάνωση και τη λειτουργία της κρατικής εξουσίας κάθε ομοσπονδιακού κράτους είναι το σύνταγμα, η συνεννόηση γύρω από το σύνταγμα και γύρω από τις συναφείς έννοιες, είναι υπαρκτική προϋπόθεση.

9. Το βασικό λοιπόν χαρακτηριστικό του ομοσπονδιακού κράτους είναι: ότι οικοδομείται πάνω σ' ένα σύνταγμα. Αυτό σημαίνει εξ' ορισμού και εξαρχής πως κάθε ομοσπονδιακό κράτος οργανώνεται σε δυο επίπεδα. Οι κρατικές αρμοδιότητες οργανώνονται και κατανέμονται σε δυο επίπεδα, ανάμεσα στην ομοσπονδιακή εξουσία που ασκείται από την ομοσπονδιακή κυβέρνηση και τα άλλα ομοσπονδιακά όργανα αφενός και στα ομόσπονδα κρατίδια αφετέρου.

10. Αυτό, βέβαια, σημαίνει πως κάθε ομοσπονδιακό κράτος (εκ μόνου του λόγου πως έχει συνταγματική θεμελίωση της ύπαρξής του) έχει πάντως ενιαία ομοσπονδιακή επικράτεια, ενιαίο λαό που έχει την ιθαγένεια του ομοσπονδιακού κράτους και ενιαία οργάνωση εξουσίας στο επίπεδο της ομοσπονδιακής, δηλαδή της κεντρικής κυβέρνησης (12).

11. Υπό την έννοια αυτή φορέας της *εξωτερικής κυριαρχίας* (13) δηλαδή, για να μιλήσω πιο πρακτικά και εμπειρικά: της εξωτερικής πολιτικής και της εθνικής άμυνας, είναι το ομοσπονδιακό κράτος ως τέτοιο. Οι σχετικές αρμοδιότητες ασκούνται από την κεντρική κυβέρνηση και ενδεχόμενη άσκηση τέτοιων αρμοδιοτήτων από όργανα των ομοσπόνδων κρατιδίων είναι δυνατή μόνον στο μέτρο που το προβλέπει το ομοσπονδιακό σύνταγμα (14). Άρα, στην περίπτωση αυτή, τα ομόσπονδα κρατίδια λειτουργούν στα πλαίσια των αρμοδιοτήτων που τους αναγνωρίζει το ομοσπονδιακό σύνταγμα.

Για να προσκομίσω στη συζήτηση ένα ακραίο παράδειγμα μη υφιστάμενο στην πράξη, ένα εργαστηριακό παράδειγμα, θα μπορούσα να πω ότι, όπως ενδεχομένως ένα σύνταγμα ενιαίου κράτους μπορεί να αναθέσει αρμοδιότητες εξωτερικής πολιτικής σ' ένα περιφερειακό όργανο, όπως θα μπορούσε για παράδειγμα ενδεχομένως ο Γάλλος νομάρχης να ασκήσει κάποιες αρμοδιότητες εξωτερικής πολιτικής, επειδή θα τις προέδωπε το Γαλλικό σύνταγμα, (δηλαδή ένα σύνταγμα και' εξοχήν ενιαίου κράτους), έτσι και όργανα των ομοσπόνδων κρατιδίων θα μπορούσαν ενδεχομένως, στο μέτρο που το προβλέπει το σύνταγμα, να είναι εξοπλισμένα με κάποιες αρμοδιότητες εξωτερικής πολιτικής. Όμως εκείνο που είναι βέβαιο είναι ότι αφής στιγμής υπάρχει συνταγματική θεμελίωση του ομοσπονδιακού κράτους και αφής στιγμής η εξωτερική κυριαρχία ασκείται από την ομοσπονδιακή κυβέρνηση, το τεκμήριο αρμοδιότητας, το «κατάλοιπο εξουσίας», όπως έχει επικρατήσει να λέγεται στην κυριακή νομική ιδιόλεκτο (15), για τα θέματα της εξωτερικής κυριαρχίας, δηλαδή της εξωτερικής πολιτικής και της εθνικής άμυνας, ανήκει εξ

ορισμού στην ομοσπονδιακή κυβέρνηση, δηλαδή στο νομικό πρόσωπο του ομοσπονδιακού κράτους (16).

II. Η ομοσπονδιακή αρχή και οι άλλες οργανωτικές βάσεις ενός σύγχρονου κράτους.

1. Νομίζω ότι τώρα έχουμε τις εννοιολογικές προϋποθέσεις για να χωρήσουμε τη συζήτησή μας και θέλω η πρώτη μου παρατήρηση να είναι μια παρατήρηση αυτονόητη και απλή η οποία εντούτοις συχνά απασιωπάται. Πρόκειται λοιπόν να συνειδητοποιήσουμε και να συμφωνήσουμε όλοι ότι το ομοσπονδιακό σύστημα οργάνωσης, η ομοσπονδιακή αρχή διεθνώς, χωρίς καμία εξαίρεση, συνιστά απόκλιση από την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας από τη δημοκρατική αρχή (17).

Αυτό συμβαίνει γιατί η οργανωτική εξειδίκευση της ομοσπονδιακής αρχής προϋποθέτει αντίστοιχο περιορισμό της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας στο εσωτερικό κάποιων ομοσπονδιακών οργάνων στα οποία δεν αποτυπώνεται μόνο η κυριαρχία του ενιαίου ομοσπονδιακού λαού αλλά και η συνύπαρξη των επιμέρους ομοσπονδιών κρατών (18).

2. Ας πάρω το πιο προσφιλές σε πολλούς και το πιο γνωστό άλλωστε παράδειγμα ομοσπονδιακού κράτους που είναι οι Η.Π.Α. Εκεί, στο επίπεδο της νομοθετικής εξουσίας η κάμψη της λαϊκής κυριαρχίας είναι προφανής, γιατί, ενώ η Βασιλή των αντιπροσώπων αναδεικνύεται με βάση τις πληθυσμιακές αναλογίες, η Γερουσία συγκροτείται από δυο εκπροσώπους κάθε Πολιτείας ανεξάρτητα από το μέγεθός της, ανεξάρτητα από τον πληθυσμό της και ανεξάρτητα από τη γενικότερη κοινωνικοοικονομική επιρροή που ασκεί σε ομοσπονδιακό επίπεδο (19). Άρα το πρώτο θεσμικό δεδομένο με το οποίο ξεκινάει κάθε σχετικός προβληματισμός είναι πως όταν μιλάμε για ομοσπονδιακή αρχή, πάντα δεχόμαστε ένα ανάλογο περιορισμό της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας στο επίπεδο των ομοσπονδιακών οργάνων.

3. Όμως ένα σύγχρονο αστικό κράτος δεν οργανώνεται και δεν λειτουργεί μόνο με βάση την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Ένα σύγχρονο συνταγματικό κράτος, είναι ένα δημοκρατικό κράτος βασισμένο στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας, είναι όμως ταυτόχρονα και ένα κράτος δικαίου: ένα κράτος στο οποίο ισχύουν οι κλασικές φιλελεύθερες συνταγματικές εγγυήσεις. Και σήμερα πια είναι ένα κράτος πρόνοιας ένα κράτος που διαχέεται σε όλες τις πτυχές του οικονομικού και κοινωνικού βίου, που αναλαμβάνει την πολιτική ευθύνη για το σύνολο των κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων, τα οποία μετατρέπονται σε προβλήματα πολιτικά, σε προβλήματα διαχείρισης της πολιτικής εξουσίας (20).

4. Υπό την έννοια αυτή, πράγματι η ομοσπονδιακή αρχή συνεπάγεται μια αναπόφευκτη κάμψη της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας. Αυτό, όμως, το

δημοκρατικό έλλειμμα που προκαλεί πάντοτε η ομοσπονδιακή αρχή θα μπορούσε να αναπληρωθεί από τη συνταγματική διασφάλιση των άλλων οργανωτικών χαρακτηριστικών ενός σύγχρονου ομοσπονδιακού κράτους. Και τα χαρακτηριστικά αυτά είναι: το κράτος δικαίου, τα κοινωνικά δικαιώματα που συνθέτουν το λεγόμενο «κοινωνικό» κράτος δικαίου και όλοι οι μηχανισμοί που διασφαλίζουν την πολιτική συμμετοχή (21). Και οι μηχανισμοί αυτοί δεν είναι τίποτα άλλο από την διασφάλιση και την άσκηση των συνταγματικών δικαιωμάτων. Τόσο των συνταγματικών δικαιωμάτων αμυντικού χαρακτήρα (προσωπική ασφάλεια, υιοκτησία κ.ο.κ.), όσο και των συνταγματικών δικαιωμάτων ομαδικής δράσης (συνέρχεσθαι, συνεταιρίζεσθαι, συνδικαλιστική ελευθερία κτλ.) (22).

5. Από την άποψη αυτή το βασικό μειονέκτημα της ομοσπονδιακής αρχής (κάμψη της λαϊκής κυριαρχίας) υπάρχει ούτως ή άλλως στο κυπριακό σύστημα του 1960. Όχι επειδή το σύνταγμα του 1960 ήταν ένα σύνταγμα ομοσπονδιακό, αλλά επειδή —και εδώ εντοπίζεται η κύρια ιδιομορφία και το βασικό πρόβλημα του συντάγματος αυτού— το σύνταγμα του 1960 ήταν βασισμένο στην αρχή του δυαδικισμού: στην αρχή των δυο κοινοτήτων (23). Η συνταγματική διασφάλιση της τουρκοκυπριακής μειονότητας είχε προκαλέσει μια σειρά από εύλογους και αναπόφευκτους για την πληθυσμιακή σύνθεση του κράτους περιορισμούς της λαϊκής κυριαρχίας, δηλαδή της ισότητας στο πολιτικό επίπεδο, στα διάφορα κρατικά όργανα. Και το τεράστιο πρόβλημα το οποίο είχε προκαλέσει η αποδοχή της αρχής της δυαδικής οργάνωσης του κράτους στο σύνταγμα του 1960, είναι το γεγονός πως η κάμψη της λαϊκής κυριαρχίας εκδηλώνεται στο επίπεδο της εκτελεστικής εξουσίας (Πρόεδρος, αντιπρόεδρος, Υπουργικό Συμβούλιο).

6. Στα πιο γνωστά διεθνώς μοντέλα οργάνωσης ομοσπονδιακών κρατών δεν έχουμε κάμψη της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας στο επίπεδο της ομοσπονδιακής κυβέρνησης, δηλαδή της κεντρικής εκτελεστικής εξουσίας.

Αντιθέτως εκεί η λαϊκή κυριαρχία εκδηλώνεται μέσα από τον ενιαίο λαό του ομοσπονδιακού κράτους και εκεί διασφαλίζεται η ενότητα του ομοσπονδιακού κράτους. Δεν έχουμε για παράδειγμα κανένα στοιχείο ομοσπονδιακής αρχής που να κάμπτει την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας στη διαδικασία ανάδειξης του προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών (24).

7. Η ομοσπονδιακή αρχή εκδηλώνεται συνήθως στο επίπεδο των νομοθετικών οργάνων: στην οργάνωση της νομοθετικής εξουσίας. Για το λόγο αυτό στα ομοσπονδιακά κράτη εμφανίζεται, όπως είναι γνωστό, το φαινόμενο του «δικαιμεραλισμού», δηλαδή το φαινόμενο της ύπαρξης δυο αντιπροσωπευτικών σωμάτων (Βουλής/Γερουσίας) έτσι ώστε στο πρώτο από αυτά να αποτυπώνεται η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας στο επίπεδο του ενιαίου ομοσπονδιακού

λαού ενώ στο άλλο να διασφαλίζεται η ιδιαίτερη ταυτότητα και η ισοτιμία των ομόσπονδων κρατιδίων ανεξάρτητα από το μέγεθος του πληθυσμού τους (25). Αυτό φαίνεται για παράδειγμα καθαρά στο επίπεδο της Γερουσίας στις ΗΠΑ, στο επίπεδο του δεύτερου κοινοβουλευτικού σώματος στην ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας κ.ο.κ. Δεν εκδηλώνεται όμως κάποιον αντίστοιχο φαινόμενο στο επίπεδο της ομοσπονδιακής εκτελεστικής εξουσίας. Η λειτουργία της ομοσπονδίας διασφαλίζεται επίσης στο επίπεδο της δικαστικής εξουσίας.

8. Γι' αυτό και η έννοια της νομικής υπεροχής του συντάγματος έχει καλλιεργηθεί κυρίως στο χώρο των ομοσπονδιακών κρατών και γι' αυτό το φαινόμενο της συνταγματικής δικαιοσύνης, δηλαδή το φαινόμενο του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων και της κατανομής των αρμοδιοτήτων μεταξύ των αμέσων οργάνων του κράτους γεννιέται και αναπτύσσεται στα ομοσπονδιακά κράτη (ΗΠΑ, Αυστρία, Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας): διότι έπρεπε η δικαστική εξουσία να εγγυηθεί και τη συνταγματικά προσδιορισμένη κατανομή αρμοδιοτήτων μεταξύ ομοσπονδιακού κράτους και ομόσπονδων κρατιδίων (26).

9. Άρα αν λάβουμε υπόψη μας τα πιο γνωστά διεθνή παραδείγματα έχουμε εκδηλώσεις της ομοσπονδιακής αρχής στο επίπεδο της νομοθετικής εξουσίας και εγγύηση του ομοσπονδιακού χαρακτήρα του κράτους στο επίπεδο της δικαστικής εξουσίας. Δεν έχουμε όμως συνήθως κάμψη της λαϊκής κυριαρχίας στο επίπεδο της κεντρικής εκτελεστικής εξουσίας.

10. Αντίθετα προς τη γενική αυτή εικόνα το κύριο χαρακτηριστικό του κυπριακού συντάγματος του 1960, που είναι ιστορικά δεδομένο, ήταν ο δυαδικισμός στην εκτελεστική εξουσία. Αυτό φαινόταν καθαρά σε δυο κυρίως σημεία: στις σχέσεις προέδρου και αντιπροέδρου και στον τρόπο σύνθεσης του υπουργικού συμβουλίου (27).

11. Άρα, εάν επρόκειτο να διαλέξει κανείς μεταξύ μιας αναπαράγωγής του δυαδικού μοντέλου και ενός κλασικού ομοσπονδιακού μοντέλου οργάνωσης του κράτους, κατά τη γνώμη μου δεν θα έπρεπε να διστάσει ούτε προς στιγμή. Σαφώς προτιμότερο είναι το ομοσπονδιακό σύστημα οργάνωσης διότι περιέχει λιγώτερα σημεία τριβής. Γιατί το ομοσπονδιακό σύστημα εκδηλώνεται πάντοτε στις σχέσεις μεταξύ διακεκριμένων κρατικών οργάνων που ασκούν συντεταγμένες αρμοδιότητες στα πλαίσια του ενιαίου ομοσπονδιακού συντάγματος, ενώ στη δυαδική αρχή, εμφανίζεται το περίεργο και εξαιρετικά αρνητικό ως προς τις επιπτώσεις του φαινόμενο, της ανάπτυξης συγκρούσεων στο εσωτερικό των οργάνων δηλαδή στην ίδια την σύνθεση και τη λειτουργία των αμέσων οργάνων του Κράτους. Η συνταγματική διαρρυθμίστη των σχέσεων αυτών είναι πάρα πολύ δύσκολη, διότι ο συνταγματικός νομοθέτης δύσκολα μπορεί να τυποποιήσει και να εκλογικεύσει την δυναμική που αναπτύσσεται στο εσωτερικό των αμέσων οργάνων του κράτους, ενώ μπορεί να διαρρυθμίσει με

κάποια, λίγο ή πολύ, σαφή κατανομή αρμοδιοτήτων τις σχέσεις μεταξύ δι-
φώρων οργάνων.

12. Κατά τον τρόπο αυτό εξηγείται και η τάση που υπάρχει να επικεντρώνεται η συζήτηση στο προεδρικό σύστημα διακυβέρνησης (28). Ανεξάρτητα από τις επιφυλάξεις που μπορεί να έχει κανείς ως προς την διασφάλιση της λαϊκής κυριαρχίας και τη λειτουργία του αντιπροσωπευτικού πολιτεύματος γεγονός είναι πως η ενότητα και η αποτελεσματικότητα της κεντρικής κυβέρνησης διασφαλίζονται σ' ένα κράτος όπως η Κυπριακή Δημοκρατία περισσότερο με το προεδρικό σύστημα διακυβέρνησης. Άλλωστε, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε το γεγονός πως η κυπριακή συνταγματική παράδοση ανεξάρτητα από τις αρνητικές όψεις της και τα βάρη που φέρει δεν παύει να είναι συνυφασμένη με το προεδρικό σύστημα που εισήγαγε το Σύνταγμα του 1960 (29). Δεν πρέπει επίσης να παραγνωρίζουμε το κρίσιμο συγκριτικό στοιχείο που μας προσφέρει η περίπτωση του Λιβάνου: Ενώ κράτους βασισμένου στη δυαδική αρχή δηλαδή στην ύπαρξη μιας χριστιανικής και μιας μουσουλμανικής κοινότητας με κοινοβουλευτικό σύστημα διακυβέρνησης που μέσα στην εξαιρετικά δυσμενή κατάσταση της περιοχής μάλλον επέτεινε τις δυσλειτουργίες και την εικόνα διάλυσης που εμφανίζει ο Λιβάνος (30). Στο σημείο αυτό πρέπει ακόμη να προστεθεί ότι το Υπουργικό Συμβούλιο ως συλλογικό άμεσο όργανο του κράτους με δυαδική σύνθεση όπως το προβλέπει το κυπριακό Σύνταγμα του 1960 (30) δεν είναι τυπολογικό χαρακτηριστικό των προεδρικών συστημάτων. Από την άλλη πλευρά μόνο η ύπαρξη Υπουργικού Συμβουλίου δεν αρκεί για τον χαρακτηρισμό ενός πολιτεύματος ως κοινοβουλευτικού: Βασική και αναγκαία προϋπόθεση είναι η εξάρτηση της κυβέρνησης από την εμπιστοσύνη της Βουλής (31), στοιχείο που δεν υπάρχει ούτε στο κυπριακό Σύνταγμα του 1960 ούτε στα πιο σημαντικά από τα έγγραφα που έχουν κάνει την εμφάνισή τους στα πλαίσια των διαφόρων συνομιλιών για την επίλυση του κυπριακού προβλήματος (32).

13. Πρέπει συνεπώς να αποσαφηνίσουμε τις δυο αυτές πτυχές και να τις διαφοροποιήσουμε: Είναι διαφορετικό πράγμα ο δυαδισμός του κυπριακού Συντάγματος του 1960 που βασίζεται στην ύπαρξη δυο κοινοτήτων: της ελληνοκυπριακής και της τουρκοκυπριακής και διαφορετικό πράγμα ένα ομοσπονδιακό μοντέλο οργάνωσης του κράτους. Εδώ επιβάλλεται μια ακόμη διευκρίνιση: Ανάμεσα στη δυαδική και την ομοσπονδιακή αρχή η επιλογή στρέφεται προς την ομοσπονδιακή αρχή που περιέχει πιο ορθολογικές και τυποποιημένες λύσεις σε σύγκριση με τη δυαδική μορφή οργάνωσης του κράτους. Η συνύπαρξη όμως και ο συνδυασμός δυαδικών και ομοσπονδιακών λύσεων μπορεί να οδηγήσει σε πολλαπλασιασμό των προβλημάτων και σε λύσεις λειτουργικά χειρότερες από ό,τι η δυαδική αρχή μόνη της χωρίς ομοσπονδιακά στοιχεία.

III. Το βασικό συνταγματικοπολιτικό αγαθό: Η Ενότητα της Κυπριακής Δημοκρατίας.

1. Στο μέτρο λοιπόν που θα κινηθεί κανείς μέσα στα πλαίσια και μέσα στην προοπτική της ομοσπονδιακής αρχής και του ομοσπονδιακού συστήματος διάρθρωσης των αιρέων οργάνων του κράτους, πρέπει να προτάξει στον προβληματισμό του αυτό ορισμένους στρατηγικούς στόχους.

2. Ο βασικός στρατηγικός στόχος, όταν αντιμετωπίζει κανείς σήμερα και με δεδομένη την εμπειρία του Συντάγματος του 1960 το κυπριακό πρόβλημα ως προς την συνταγματική του πτυχή και από την οπτική γωνιά του συνταγματικού δικαίου είναι: η σύλληψη και η κατάλληλη διατύπωση του βασικού συνταγματικοπολιτικού αγαθού που είναι η ενότητα του κυπριακού κράτους. Η ενότητα της Κυπριακής Δημοκρατίας.

3. Αν αυτός είναι ο στρατηγικός στόχος, τότε πρέπει κανείς να αναζητήσει τις βασικές εγγυήσεις που θα επιτρέψουν τη διαφύλαξη αυτού του συνταγματικοπολιτικού αγαθού. Δεν νομίζω ότι είμαστε σε θέση να συζητήσουμε θεωρητικά πάνω σε συγκεκριμένες προτάσεις και συγκεκριμένα κείμενα: αυτά έχουν πάρα πολύ ευέλικτο και περιστασιακό χαρακτήρα, είναι υπό συζήτηση και διαπραγματεύση. Άρα νομίζω ότι θα γινόμασταν δέσμιοι μιας ευέλικτης και εναλλασσόμενης συγκυρίας, χωρίς αυτό να είναι αναγκαίο.

4. Αν θέλουμε λοιπόν να μεταφέρουμε τη συζήτησή μας σε ένα όχι αφηρημένο, αλλά πιο στρατηγικό επίπεδο, θα έλεγα ότι πρέπει να διασφαλιστούν τέσσερις προϋποθέσεις που να τείνουν προς την προσέγγιση και την εξυπηρέτηση αυτού του βασικού συνταγματικοπολιτικού αγαθού:

5. Η πρώτη προϋπόθεση είναι η οργάνωση και λειτουργία των θεσμών της λαϊκής κυριαρχίας σε επίπεδο ενιαίου ομοσπονδιακού κράτους. Και αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσα από τα ενιαία πολιτικά κόμματα και τους ενιαίους φορείς ομαδικής δράσης (σωματεία, συνδικάτα κλπ.). Χωρίς ενιαίους φορείς οργάνωσης της λαϊκής κυριαρχίας (33) δεν μπορούμε να συζητάμε για διασφάλιση της λαϊκής κυριαρχίας σε επίπεδο ομοσπονδιακού κράτους.

6. Η δεύτερη, συνήθως υποτιμώμενη, εγγύηση είναι η διασφάλιση των συνταγματικών δικαιωμάτων σε όλο το μήκος και το πλάτος τους (34). Και των ατομικών και των κοινωνικών και των πολιτικών, σε επίπεδο ομοσπονδιακού κράτους για τον ενιαίο ομοσπονδιακό λαό και στην ενιαία ομοσπονδιακή επικράτεια.

Η συζήτηση ως προς τη συνταγματική πτυχή του Κυπριακού επικεντρώνεται συνήθως στα δικαιώματα της εγκατάστασης, της διακίνησης και της περιουσίας τα οποία θα πρέπει να διασφαλίζονται σ' όλες τις περιοχές της Κυπριακής Δημοκρατίας και ανεξάρτητα από την περιοχή κάθε ομόσπονδου κρατιδίου. Δεν είναι όμως μόνο αυτά τα συνταγματικά δικαιώματα που πρέπει να διασφαλίζονται για όλους τους πολίτες της Κυπριακής Δημοκρατίας. Τα συν-

ταγματικά δικαιώματα περιλαμβάνουν και τα δικαιώματα πολιτικής συμμετοχής και τα δικαιώματα κοινωνικής συμμετοχής και τα δικαιώματα πνευματικής ελευθερίας και τις αξιώσεις κοινωνικών παροχών: όλο, μ' άλλα λόγια, το πλέγμα των συνταγματικών δικαιωμάτων. Όλη αυτή η δέσμη των συνταγματικών δικαιωμάτων πρέπει να είναι διασφαλισμένη σε επίπεδο ομοσπονδιακού κράτους για όλους τους πολίτες της χώρας. Στη σημερινή εποχή και στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο η διασφάλιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη πρέπει άλλωστε να θεωρείται βασικό στοιχείο του νομικού και πολιτικού πολιτισμού. Σταθερός μέσος δείκτης της προστασίας αυτής είναι, βέβαια, η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών: Ο κατάλογος των δικαιωμάτων, που περιέχονται στη Σύμβαση και τα πρόσθετα πρωτόκολλα πρέπει να θεωρείται νομικό και πολιτισμικό κεκτημένο για όλους τους κατοίκους της Κυπριακής Δημοκρατίας (35).

7. Η τρίτη προϋπόθεση είναι συμβολικού και ιδεολογικού χαρακτήρα (αλλά τίποτε δεν έχει μεγαλύτερη υλική δύναμη από την ιδεολογία), και αυτό είναι η καλλιέργεια της ενιαίας συνταγματικής συνείδησης (36). Ενώ την καλλιέργεια της συνείδησης για την τεράστια, όχι μόνο συμβολική αλλά και υλική σημασία που έχει η υπακοή όλων των πολιτών της Κυπριακής Δημοκρατίας στο ομοσπονδιακό σύνταγμα και η εμμονή τους στη νομική του υπεροχή. Ιστορικά άλλωστε, η εθνική συνείδηση διαμορφώνεται, στο χώρο της Ευρώπης τουλάχιστον, μέσα από τη διεκδίκηση του κράτους. Μέσα από τη διεκδίκηση της κρατικής υπόστασης και άρα μέσα από τη διεκδίκηση συντάγματος διαμορφώνεται σε πολλές περιπτώσεις η εθνική συνείδηση (37). Βασική άρα προϋπόθεση είναι η καλλιέργεια μιας ενιαίας συνταγματικής συνείδησης που σημαίνει ταυτοχρόνως και συνείδηση της νομικής υπεροχής και της σημασίας που έχει το ομοσπονδιακό σύνταγμα. Από την άποψη αυτή σ' ένα κράτος με την συνταγματική προϊστορία της Κύπρου και πάντως σ' ένα κράτος με ομοσπονδιακή δομή ιδιαίτερη σημασία έχει η ύπαρξη και η λειτουργία ενός συνταγματικού δικαστηρίου που θα είναι αρμόδιο για τον έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων και για τον έλεγχο της κατανομής των αρμοδιοτήτων μεταξύ της ομοσπονδίας και των ομοσπονδίων κρατιδίων καθώς και για τον έλεγχο της κατανομής των αρμοδιοτήτων μεταξύ των διαφόρων κρατικών οργάνων. Η ύπαρξη συνταγματικού δικαστηρίου προβλέπεται και στο Σύνταγμα του 1960 (38): η δυσλειτουργία του θεσμού δεν θα έπρεπε να αποθαρρύνει την πρόβλεψή του σ' ένα νέο συνταγματικό κείμενο.

8. Ερχόμαστε έτσι στην τέταρτη και τελευταία προϋπόθεση: όλα αυτά προϋποθέτουν μια διαδικασία παραγωγής του νέου συντάγματος της χώρας,

που δεν θα έχει το βασικό μειονέκτημα του Κυπριακού συντάγματος του 1960 που είδαμε στην αρχή: όλα αυτά προϋποθέτουν επαρκώς, μια αυτόχθονη διαδικασία παραγωγής συντάγματος που θα στηρίζεται στην κυπριακή κοινωνία και θα συμπυκνώνει τον εσωτερικό συσχετισμό των κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων. Προϋποθέτουν ότι ο κυπριακός λαός —Ελληνοκύπριοι και Τουρκοκύπριοι— θα ασκήσει την πρωτογενή συντακτική του εξουσία και θα θεσπίσει το σύνταγμα της χώρας.

Υποσημειώσεις

1. Αναφέρομαι στις διακοινοτικές συνομιλίες που—υπό την αιγίδα του Γενικού Γραμματέα του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών — άρχισαν και πάλι το 1988, μετά την εκλογή του Γ. Βασιλείου ως Προέδρου της Κυπριακής Δημοκρατίας. Οι συνομιλίες διεξάγονται μεταξύ των κυρίων Γ. Βασιλείου και Ρ. Ντενκτάς. Για μια σφαιρική θεώρηση των σχετικών προβλημάτων βλ. Σ. ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑ — Η. ΝΙΚΟΛΑΟΥ — Χ. ΣΤΥΛΙΑΝΙΔΗ (επιμ.), Ομοσπονδία και Κυπριακό. Προϋποθέσεις — Προβλήματα — Προοπτικές 1987 (ιδίως τις εισηγήσεις των Δ. ΚΩΝΣΤΑ, σελ. 59 επ., και Λ. ΛΟΥΚΑΑΪΔΗ, σελ. 67 επ.). Πρόκειται για ένα συλλογικό τόμο στον οποίο περιέχονται τα πρακτικά ομότιτλου σεμιναρίου που οργανώθηκε στη Λευκωσία 7 — 9 Φεβρουαρίου 1986· στον τόμο περιέχεται και μια πρώτη μορφή της παρούσας εισήγησης. Στον ίδιο τόμο μπορεί να βρει κανείς και μια έγκυρη και συνοπτική διατύπωση των θέσεων που έχουν τα κυπριακά πολιτικά κόμματα σε σχέση με την προοπτική μίας πιθανής ομοσπονδιακής δομής της Κυπριακής Δημοκρατίας.

2. Βλ. κυρίως Θ. ΤΣΑΤΣΟ, Παρατηρήσεις επί του Κυπριακού Συντάγματος, 1965 με αναλυτικό πίνακα της σχετικής βιβλιογραφίας. (Ο Θ. Τσάτσος — ως γνωστόν — ήταν επικεφαλής της ελληνικής αντιπροσωπείας στη συνταγματική επιτροπή που επεξεργάστηκε το Κυπριακό Σύνταγμα του 1960)· Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Το Συνταγματικό πρόβλημα της Κυπριακής Δημοκρατίας (ανάτυπο από το ΝοΒ (23), 1975), σελ. 3 επ. · Η Γ. ΤΕΝΕΚΙΔΗ, Θέματα κοινωνιολογίας των διεθνών σχέσεων, 1976, σελ. 127 επ. και ιδίως 133 επ. Ακόμη βλ. μεταξύ πολλών άλλων, Ν. ΚΡΑΝΙΔΙΩΤΗ, Οι διεθνείς διαστάσεις του Κυπριακού, 1983, σελ. 18 επ. (για την προσπάθεια αναθεώρησης του Συντάγματος του 1963), του ίδιου, Ανοχύρωτη Πολιτεία, Κύπρος 1960 — 1974, том. Α', 1985, σελ. 83 επ. και Παράρτημα, σελ. 589 επ. (όπου αναδημοσιεύεται το Υπόμνημα του Μακαρίου με τα 13 σημεία για την αναθεώρηση του Συντάγματος) και 619 επ. (όπου αναδημοσιεύονται οι τουρκικές απόψεις για τις «βασικές αρχές του Συντάγματος της «Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Κύπρου» που δόθηκαν στις 13 Απριλίου 1964 στον τότε μεσολαβητή του ΟΗΕ Σ. Τασομάγια) και Γ. ΚΡΑΝΙΔΙΩΤΗ, Το κυπριακό πρόβλημα 1960 - 1974, 1984, σελ. 34 επ. 37 επ, 43 επ. Από τη σκοπιά της συνταγματικής πτυχής του κυπριακού ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το από 19.5.1973 ενημερωτικό σημείωμα των Γλ. Κληρίδη και Μ. Δεκλερή (εκπαιδευτικού της κυπριακής Κυβέρνησης και έλληνα

εμπειρογνώμονα στις ενδοκυπριακές συνομιλίες αντίστοιχα) για τις τουρκοκυπριακές θέσεις στις ενδοκυπριακές συνομιλίες. Το σημείωμα αυτό συνοδεύεται από αναλυτικό πίνακα στον οποίο καταγράφονται κατ' άρθρο οι θέσεις της ελληνοκυπριακής και της τουρκοκυπριακής πλευράς, σε σχέση με το κυπριακό Σύνταγμα του 1960. Τα έγγραφα αυτά δημοσιεύονται από τον Γ. ΚΡΑΝΙΔΙΩΤΗ, ο. π. σελ. 288 επ.

3. Βλ. τελείως ενδεικτικά την καταγραφή που κάνει ο Α. ΠΑΝΤΕΛΙΔΗΣ, Ομοσπονδιακά Συντάγματα και η κατανομή των εξουσιών και αρμοδιοτήτων μεταξύ της ομοσπονδίας και των πολιτειών, 1983, σελ. 26 επ., 31 επ. με το σχετικό υπομνηματισμό· μια παρόμοια παρουσίαση προσανατολισμένη προς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κυπριακής περίπτωσης κάνει ο CH. YIALLOURDES, MINDERHEIT, TENSCHURZ UND VOLKSGRUPPENRECHT IM 20. JAHRDUNDERT UNDER BESONDERER BERUICKSICHTIGUNG DER VERHALTNISSE AUF ZYPERN (ιδ. διατρ.), 1981, σελ. 151 επ., 268 επ.

4. Βλ. κυρίως ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, Συνταγματικό Δίκαιο Ι, 1980 σελ. 126 επ. και Δ. Θ. ΤΣΑΤΣΟ, Συνταγματικό Δίκαιο Α' Θεωρητικό Θεμέλιο 1985, σελ. 109 επ.

5. Πρβλ. ως προς τα δεδομένα της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας αντί πολλών άλλων Η. J. VOGEL, DIE BUNDESSTAATLICHE ORDNUNG DES GRUNDGESETZES, σε: E. BENDA — W. MAIHOFFER — H. J. VOGEL, HANDBUCH DES VERFASSUNGSRECHTS DER BUNDESREPUBLIK DEUTSCHLAND, 1983 σελ. 809 επ. και ως προς τα αμερικανικά δεδομένα αντί πολλών άλλων Α. KELLY — W. HARBISON — H. BELZ, THE AMERICAN CONSTITUTION, ITS ORIGINS AND DEVELOPMENT, 1983, σελ. 144 επ., 163 επ., 469 επ.

6. Βλ. υποσ. 2.

7. Βλ. άρθρ. 182 του Κυπριακού Συντάγματος του 1960 και το προσαρτημένο στο Σύνταγμα παράρτημα ΙΙΙ με πίνακα θεμελιωδών άρθρων του Συντάγματος.

8. Κ. LOEWENSTEIN, VERFASSUNGSLEHRE, 1969, σελ. 42 επ., του ίδιου, UBER WESEN, TECHNIK UND GRENZEN DER VERFASSUNGSANDERUNG, 1961, σελ. 45 (για το ελληνικό Σύνταγμα του 1952), του ίδιου, Συντάγματα, Συνταγματικό Δίκαιο σε: Συγκριτική Εγκυκλοπαίδεια, τομ. 3 σελ. 329· πρβλ. Ε. Β. ΒΕΝΙΖΕΛΟ, Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, 1984, σελ. 20)21 (ιδίως υποσ. 3).

9. Βλ. και πάλι υποσ. 2.

10. Βλ. ο.π. Πρβλ. και Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Διάγραμμα της κυπριακής «συνταγματικής» ιστορίας (1878 — 1945), ΤοΣ 1980, σελ. 338 επ. που αναφέρεται και στον ST. KYRIAKIDES, CYPRUS. CONSTITUTIONALISM AND CRISIS COUNMENT, 1968.

11. Βλ. για παράδειγμα το κλασικό έργο του G. JELLINEK, ALLGEMEINE STAATSLEHRE, 1966³, σελ. 762 επ. Πρβλ. όμως Η. Kelsen, ALLGEMEINE STAATSLEHRE, 1966², σελ. 193 επ. Για τα αμερικανικά δεδομένα βλ. J. BRYCE, THE AMERICAN COMMONWEALTH, τομ. Ι., σελ. 18 επ. Πρβλ. και Α. ΠΑΝΤΕ-

ΛΙΔΗ ο.π. (υποσ. 3), σελ. 12 επ. Από τη σύγχρονη ελληνική βιβλιογραφία βλ. Δ. Θ. ΤΣΑΤΣΟ, ο.π (υποσ. 4), σελ. 302 επ.

12. Ο.π (υποσ. 11).

13. Βλ. Π. ΔΑΓΤΟΓΛΟΥ, Περί κυριαρχίας, 1986², σελ. 69 επ. με τις εκεί βιβλιογραφικές αναφορές.

14. Βλ. και πάλι ο.π υποσ. 11 και 13.

15. Βλ. και ο.π υποσ. 3, σελ. 63 επ.

16. Βλ. υποσ. 13.

17. Βλ. για παράδειγμα την ανάπτυξη του H. J. VOGEL, ο.π (υποσ. 5), ιδίως σελ. 814 επ.

18. Βλ. ενδεικτικά για το BUNDES RAT στην Ομοσπονδιακή Γερμανία D. POSSER, DER BUNDES RAT UND SEINE BEDLUTUNG, σε: E. BENDA — W. MAIHOFER — H. J. VOGEL ο.π. (υποσ. 5), σελ. 899 επ., και για την Γερουσία των Η.Π.Α., A. KELLY—W. HARBISON — H. BELZ, ο.π (υποσ. 5), σελ. 439 επ.

19. Βλ. ο.π (υποσ. 18).

20. Βλ. αντί όλων, Ν. ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ, Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός, 1978, σελ. 182 επ., 237 επ.

21. Βλ. ενδεικτικά, Γ. ΒΛΑΧΟ, Κοινωνιολογία των δικαιωμάτων του ανθρώπου, 1979², σελ. 55 επ., 61 επ., 111 επ., Δ. Θ. ΤΣΑΤΣΟ, Συνταγματικό Δίκαιο Γ' Θεμελιώδη δικαιώματα, 1988, σελ. 145 επ.

22. Βλ. ο.π (υποσ. 21).

23. Βλ. τις παρατηρήσεις του Γ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ο.π (υποσ. 2).

24. Βλ. υποσ. 5 και 18.

25. Βλ. ο.π υποσ. 18.

26. Βλ. Β. ΣΚΟΥΡΗ — Ε. Β. ΒΕΝΙΖΕΛΟ, Ο δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των όντων, 1985, σελ. 26 επ., 31 επ., 38 επ., 43 επ.

27. Βλ. άρθρα 36 — 60 κυπριακού Συντάγματος 1960.

28. Βλ. αντί άλλων, P. M. GAUDMET, LE POUVOIR EXECUTIF DANS LES PAYS OCCIDENTAUX, 1966 σελ. 16 επ., A. MATHIOT, INSTITUTIONS POLITIQUES COMPARES: LE POUVOIR EXECUTIF DANS LES DEMOCRATIES D' OCCIDENT (LES COURS DES DROITS), σελ. 297 επ. Βλ. ακόμη την κλασική εισήγηση του G. VEDEL, LES PROBLEMES DES RAPPORTS DES LEGISLATIF ET DE L' EXECUTIF, στο: CONGRES DE L' ASSOCIATION DE SCIENCE POLITIQUE (1958), R.D.P., 1958, σελ. 757 επ. Πρβλ. CH. EISENMANN, ESSAIS B' UNE CLASSIFICATION THEORIQUE DES FORMES POLITIQUES, 1968 σελ. 5. Επίσης, R. MOULIN, LE PRESIDENTIALISME ET LA CLASSIFICATION DES REGIMES POLITIQUES, 1978, σελ. 13 επ.

29. Βλ. υποσ. 2.

30. Άρθρα 46 επ.

31. Βλ. ενδεικτικά, P. LALUMIERE — A. DEMICHEL, LES REGIMES PAR-

LEMENTAIRES EUROPEENNES 1982², σελ. 36 επ., PH. LAUVAUX, LA DISSOLUTION DES ASSEMBLEES PARLEMENTAIRES, 1983, σελ. 45 επ.

32. Βλ. Δ. ΚΩΝΣΤΑ, ο.π. (υποσ. 1).

33. Βλ. αντί άλλων, Δ. Θ. ΤΣΑΤΣΟΣ, ο.π. (υποσ. 4), σελ. 311 επ. D. TSA-TSOS — M. MORLOK, PARTEIENRECHT, 1982, σελ. 159 επ.

34. Βλ. παραπάνω, υποσ. 21.

35. Πρβλ. και Γ. ΚΡΑΝΙΔΙΩΤΗ, Κύπρος κατά Τουρκίας. Η απόφαση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του Συμβουλίου της Ευρώπης για το παραδεκτό της κυπριακής προσφυγής, ΤοΣ 1978, σελ. 466 επ. Το ζήτημα της υποβολής αίτησης από μέρους της Κυπριακής Δημοκρατίας για ένταξη στις ευρωπαϊκές κοινότητες είναι συναφές στο μέτρο που η ένταξη συνεπάγεται τη διασφάλιση των κοινοτικών ελευθεριών σ' όλη την επικράτεια της Κυπριακής Δημοκρατίας. Η πραγμάτευση του θέματος ξεφεύγει βέβαια από τα πολύ στενά πλαίσια της παρούσας εισήγησης. Πάντως βλ. ΚΡ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ζητήματα διεθνούς και κοινοτικού δικαίου στο καθεστώς σύνδεσης Κύπρου — Ε.Ο.Κ. (γνωμοδότηση), ΕΕΕυβΔ, 1986, σελ. 75 επ.

36. Βλ. αντί άλλων, ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, ο.π. (υποσ. 4) σελ. 173 επ. με τον αντίστοιχο υπομνηματισμό καθώς και τις εισηγήσεις των J. L. SEURIN, LES FONCTIONS POLITIQUES DES CONSTITUTIONS. POUR UNE THEORIE POLITIQUE DES CONSTITUTIONS και Β. LACROIX, LES FONCTIONS SYMBOLIQUES DES CONSTITUTIONS. BILAN ET PERSPECTIVES σε: J. L. SEURIN (επιμ.), LE CONSTITUTIONNALISME AUJOURD' HUI 1984, σελ. 36 επ. και 186 επ. αντίστοιχα.

37. Πρβλ. Π. Ν. ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟ, Ελληνισμός και ελληνικότητα και Θ. ΒΕΡΕΜΗ, Κράτος και έθνος στην Ελλάδα 1821 — 1912 σε: Δ. ΤΣΑΟΥΣΗ (επιμ.), Ελληνισμός — ελληνικότητα, 1983, σελ. 51 επ. και 59 επ. αντίστοιχα.

38. Βλ. Μέρος ΙΧ (άρθρα 133 — 151).